

Оксана САЛАТА,

завідувачка кафедри історичної та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana SALATA,

Head of the Department of Historical
and Civic Education,
Institute of In-Service Training,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.salata@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Тетяна ГИНЕТОВА,

завідувачка сектору ДНУ
«Інститут модернізації змісту освіти»,
Київ, Україна

Tetyana GINETOVA,

Head of the Sector DNU
"Institute of Modernization of the Content of Education",
Kyiv, Ukraine

e-mail: leleka2012@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3590-1362>

Чутки як засіб формування інформаційного простору на окупованій території України у 1941–1944 роках

У статті розглядається феномен чуток, який відіграв важливу роль у формуванні інформаційного простору на окупованих німецькою армією територіях під час Другої світової війни. Здійснено аналіз умов, в яких виникали й функціонували чутки; визначено особливості чуток, створених нацистськими й радянськими пропагандистськими ресурсами; здійснено порівняння їхніх характеристик і впливу на населення окупованих територій України у 1941–1943 роках; на конкретних прикладах показано закономірність розповсюдження усних повідомлень, що передавались серед українського населення. Показано загальні методологічні та технічні механізми підготовки і розповсюдження чуток, підготовку фахівців, які їх розповсюджували. На основі аналізу архівних матеріалів та літератури показано, що обидві сторони — і радянське, і німецьке керівництво — досить ефективно використовували чутки.

Ключові слова: Друга світова війна, німецька окупація, територія України, чутки, пропаганда, інформаційний простір.

Rumors as a Means of Formation of an Information Space in the Occupied Territory of Ukraine in 1941–1944

The article examines the phenomenon of rumors, which played an important role in the formation of the information space in the territories occupied by the German army during the Second World War. The analysis of conditions, in which rumors arose and functioned, is carried out; the peculiarity of rumors created by Nazi and Soviet propaganda is determined; a comparison of their characteristics and impact on the population of the occupied territories of Ukraine in 1941–1943 is made; the regularity of spreading oral messages among the Ukrainian population was shown on specific examples. The general methodological and technical mechanisms of preparation and dissemination of rumors, training of specialists who disseminated them and analysed the events caused by their influence are described. It is provided that the German occupation authorities used rumors as weapons. In order to spread rumors and conduct active counter-propaganda, the German government began training psychologists who developed the necessary strategy for using rumors. Based on the analysis of archival materials and literature, it is shown that both sides and the Soviet and German leadership used rumors quite effectively as one of the mechanisms influencing the consciousness of the population of the occupied territories and directly involved in the formation of information space. In addition to word of mouth, the latest technical means, including radio broadcasting, were used to spread rumors. It is concluded that rumors are a serious weapon of any propaganda, in particular in the modern Russian-Ukrainian war. Without knowledge of the laws that determine the emergence and effect of rumors, it is impossible to fight them.

Keywords: Second World War, German occupation, territory of Ukraine, rumors, propaganda, information space.

У сучасному світі, як у демократичних, так і в тоталітарних країнах, застосовуються новітні технології для впливу на власних громадян. Саме через засоби масової інформації у населення тієї чи іншої країни формується необхідна суспільна думка. Найгостріше це питання постає у військових конфліктах, коли впливати починають на противника. Сьогодні ми є свідками того, як Російська Федерація, сформувавши квазіпротіп, впливає не лише на населення власної країни, а й на мешканців сусідніх теренів.

Відомий американський теоретик психологічної війни П. Лайнбарджер таким чином сформулював завдання поширення чуток у пропагандистській діяльності: «Пропаганда за допомогою розповсюдження чуток полягає в планомірному використанні чуток для дії на розум і відчуття певної групи людей з визначеною метою, що має суспільне значення, чи то військово-економічне або політичне» (Лайнбарджер П., 1962. С. 28–51).

Ефективність інформаційних засобів та технологій добре розуміли керівництва Третього рейху та СРСР. В обох країнах було створено потужні органи пропаганди й розгалужений апарат впливу на свідомість населення. Серед засобів, які застосовували вермахт та Політичне управління Червоної армії, були засоби масової інформації: телебачення, радіо, періодичні видання, агітаційна пропаганда та чулки. Оскільки на окупованих територіях панував інформаційний вакуум, а населення хотіло знати про події на фронтах і в тилу СРСР, то чулки ставали найефективнішим інструментом впливу на людей.

Феномен чуток як засіб пропаганди й ведення інформаційної війни у військово-політичній сфері як окремих об'єкт вiтчизняними істориками майже не досліджувався. Більшість науковців, вивчаючи діяльність державних органів влади, професійних спілок, комсомолу та інших громадських організацій і загалом суспільне життя України в роки війни, розглядала пропагандистську діяльність уряду і партії за одним вектором — як ідеологічну. Тобто, всі інформаційні потоки, що циркулювали на окупованих німецькою армією територіях, вивчалися як звичайна ідеологія. Механізми та технології, завдяки яким відбувалося розповсюдження інформації серед населення тилкових та окупованих районів, досліджувались переважно політологами й журналістами.

Серед наукових праць, що досліджували нацистську пропаганду та засоби впливу на населення окупованих німецькою армією територій, можна назвати роботи М. Михайлюк (Михайлюк М., 2006. С. 131–144), О. Яшан (Яшан О., 2011. С. 22–28) та С. Стельниковича (Стельникович С., 2015. С. 78–127). Вони зосередили увагу на інструментах пропаганди, які застосовувала німецька військова адміністрація на окупа-

них територіях. Наразі чутки як механізм впливу на морально-психологічний стан громадян окупованих територій не розглядалися. Чулки як ефективний засіб ведення інформаційної війни у політичній, економічній та військовій сферах у 20–40-х роках ХХ ст. досліджували європейські та американські вчені Келлі М. Грінхілл, Мартін Дж. Медхерст та інші. Вони дійшли висновків, що чулки відіграють значну роль в управлінні суспільними процесами та керуванні морально-психологічним станом населення (К.М. Greenhill, 2015). Особливо зацікавили вчених закономірності виникнення та поширення чуток (М.І. Medhurst, 2018. С. 234).

Отже, сучасна військово-політична ситуація та потреби зреагувати на виклики, що постали перед істориками, потребують дослідження чуток як засобу пропаганди й впливу на населення окупованих німецькою армією територій України у 1941–1944 роках, що і стало *метою статті*.

Важливу роль наклепницькі та пропагандистські чулки відіграли під час Другої світової війни, зокрема на окупованих німецькою армією територіях. Причому чулки поширювали як радянські, німецькі пропагандисти, так і патріотичні кола українських націоналістів.

На рубежі 1920–1930-х років чулки перетворилися на активну зброю як у середині СРСР, так і за його межами. Кожна скільки-небудь значуща подія — нота Керзона, вбивство Воровського, конфлікт на КВЖД — ставала відправним пунктом для розповсюдження чуток, а сама подія тлумачилася, як підтвердження достовірності найнеймовірніших вигадок. Відмічені прецеденти показують, що проблема чуток зовсім не нова для тих, хто займався пропагандою і контрпропагандою, зокрема й самою радянською владою. Ця проблема найяскравіше показала себе саме в умовах Другої світової війни, ускладнених соціальними та економічними проблемами. Для поширення чуток використовувалися найновіші на той час технічні засоби, в тому числі й радіомовлення.

Аналіз феномену чуток вимагає виявлення низки характеристик — просторово-часових, експресивних і інформаційних.

Закономірність розповсюдження усних повідомлень, що передавалися усередині соціальних груп в межах певного інформаційного простору, дозволяє виділити «локальні» чулки, що діяли у межах сіл або містечок, певного колективу тощо. «Локальні» чулки недовговічні, але факт, що вони встигають стати «новиною», негайно поширеною зацікавленими у таких інформаційних потоках. Прикладом можуть послужити усім відомі звірства німецьких солдатів в окупованій Україні, але радянські партизани та пропагандисти значно «удосконалювали» інформацію, поширюючи чулки серед місцевого населення.

Зокрема, в одному селі розповідалося про те, що трапилось в сусідньому: «У селі Кочин озвірілі гітлерівські людожери по-звірячому замучили і посадили на кіл 20 чоловік. 55-річному Д. Дубровець просвердлили лоб, відрізали пальці, розпороли живіт...»²²². Це змушувало частину людей кидати свої домівки, йти до партизан і з лютою ненавистю їм мститись.

У вересні 1941 року було окуповано столицю УРСР. Ніхто з містян не знав, навіть приблизно, де лінія фронту. З повідомлень місцевої окупаційної газети «Українське слово» впливало, ніби Київ у глибокому німецькому тилу. Але чи можна було цьому вірити? і що взагалі відбувалося на радянській території?

Ті, хто ще недавно доводили, ніби відступ Червоної армії — це заздалегідь продуманий маневр, щоб заманити ворога вглиб країни, оточити й знищити, тепер мовчали.

Інформаційний вакуум, як завжди, заповнювали чутки — одна химерніша за іншу. Ніби в Кремлі розкол, члени політбюро, росіяни за національністю, заарештували Йосифа Сталіна і Лазаря Кагановича. Інші стверджували, що нарком оборони Климент Ворошилов застрелив вождя. Треті переконували, що той застрелився сам. Четверті — що утік до Вашингтону.

В останні дні місто було схвильоване нальотами літаків і кількома бомбами, скинутими на залізничні колії та в деяких місцях у місті. Були ці нальоти 8-го та 10-го числа. Було вбито декілька осіб. Одна бомба восьмого числа впала на оперний театр, пробила купол, пролетіла повз люстру і шльопнулася в підвал у пісок, не розірвавшись. Потрапили і у мадярські казарми.

Чуток про нальоти було багато. Хто прилітав? Кого бомбили? І кількість жертв все зростала, чим більше чуток було (Заболотна Т., 2007. С. 107–116).

Красномовним прикладом також є свідчення відомого історика, очевидця подій Другої світової війни Ф. Пігідо-Правобережного: «...почув я радіопосилання, де розповідалося про нашу місцевість, а саме — що німці оволоділи селом Стайки і що там лютує тепер “розгнуданий фашистський терор”, багато людей розстріляно. Два дні тому, — говорилося далі в тому повідомленні — німці зігнали до берега Дніпра сотні жінок і там насилували їх. Крик жінок було чути з лівого берега Дніпра. Це повідомлення дуже здивувало нас, бо в селі було зовсім спокійно: ні грабунків, ні якихось насильств...» (Пігідо-Правобережний Ф., 2002. С. 73).

Наведені приклади свідчать про використання чуток для формування ненависті населення до німецької окупаційної влади. Вони також крас-

номовно свідчать про те, що комуністична влада боялася, що у населення окупованих територій німецька окупація не пробудить ненависті, та прикладала максимум зусиль, щоб її викликати.

Активно німецька окупаційна влада використовувала так звані «регіональні» чутки. Такі чутки поширювались і циркулювали відповідно до цінностей і цілей населення конкретної області чи групи областей, республіки, географічного регіону. Оскільки українські землі знаходились під окупацією одночасно у межах Угорщини, Румунії та Німеччини, на окупованих територіях Західної України характерні чутки поширювали релігійні діячі та німецька, румунська та угорська адміністрації. Зокрема, єпископ Мукачівської уніатської єпархії звернувся до всіх священників помісних церков з наказом поширювати серед населення чутки, щоб посилити боротьбу проти прагнень Закарпаття до возз'єднання з Україною. Поширювалася інформація про те, що в майбутньому незалежна і вільна Угорщина на підставі права самоврядування більше буде поважати й любити братні народи, які тут живуть (Волошин Ю., 1997. С. 65).

У період Другої світової війни на окупованих територіях України також використовувалися чутки, які мали «національний» і «міжнаціональний» характер. Це чутки, що розпалювали національний рух або міжнаціональну ворожнечу, допомагали дотримуватися принципу «розділяй та володарюй». Радянське керівництво використовувало такі чутки вкрай рідко, тому що впливати на життя місцевого населення могло тільки з підпілля. У той же час німецький уряд саме на цей вид чуток покладав великі надії. Докладом цього є розповсюдження інформації про те, що всі більшовицькі керівники євреї активно підтримували натягнуті відносини між українцями Західної частини України та поляками (Лайнбард-Джер П., 1962. С. 17–18).

У використанні чуток як зброї німецька окупаційна влада пішла ще далі. Для їх розповсюдження і ведення активної контрпропаганди німецьким урядом було підготовлено фахівців-психологів, які розробляли необхідну стратегію їх використання. Зокрема, найчастіше використовувалися чутки, коли здійснювалися спроби видати бажане за дійсне, причому в умовах, коли реальність суперечила тому, що людям необхідне, довгоочікуване ними, тому, що довго обговорювалося у конкретному середовищі. Прикладом таких чуток є очікування певної частини жителів Західної України, що з приходом німців вони зможуть жити і вести своє господарство, як хочуть, а не у колгоспній системі, яку встановила радянська влада. Але, як ми вже зна-

²²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 98. Арк. 7–8.

емо, політика вермахту на українських землях не відповідала сподіванням місцевого населення. Багато і вітчизняних, і німецьких істориків визнають, що політика окупаційного керівництва стала фатальною помилкою, внаслідок чого значна частина місцевого населення надавало підтримку радянським партизанам і Червоній армії. Відомий історик В. Косик відзначав, що після того як «німці вирішили не допускати прагнень українців до автономії у Генеральному Губернаторстві, вони зіткнулись із серйозними труднощами у своїх стосунках з населенням західної частини України...» (Косик В., 1993. С. 182).

Чутки, що відображали бажання і надії, стали засобом активної деморалізації політичного противника. Під час Другої світової війни у пропагандистській практиці зареєстровані прецеденти навмисного розповсюдження таких чуток із завданням деморалізації людей у військових умовах. Німецькі пропагандисти використовували будь-які засоби, щоб переконати населення окупованих районів у цілковитому розгромі Червоної армії та розпаді радянської влади, у непереможності німецької армії, а звідси й у тому, що радянська влада більше ніколи на окуповані фашистською армією землі не повернеться²²³. Окупаційна влада поширювала чутки про те, що Японія теж напала на Радянський Союз, захопила вже весь Сибір, Туреччина окупувала Кавказ, а німецька армія завершує розбивати окремі частини радянської Червоної армії, які ще не здаються²²⁴.

Як уже зазначалося вище, радянське керівництво та пропагандисти не менш активно розповсюджували чутки про неймовірні злочини гітлерівських солдатів. Злочини нацистів і справді були жахливими, але радянська пропаганда їх примножувала, як могла, щоб посилити у населення та бійців Червоної армії страх перед загарбниками і ненависть до них.

Цікаво, що чутки розповсюджували через офіційне джерело — Радянське Інформаційне бюро (Радінформбюро). Так, в одній із бесід, розрахованих на селян, які перебували на тимчасово окупованій території, говорилося: «У Німеччині панують голод та епідемії. Немає дня, щоб не вибухнув страйк серед іноземних і німецьких робітників, кати з СС, що пройшли науку на масових убивствах, розстрілюють з кулеметів і автоматів непокірливих. Гітлерівський блазень Геббельс у своїх статтях залякує смертю кожного, хто виявлятиме незадоволення заведеними фашистськими рабськими порядками.

У німецьких селян забрали вже все для війни: і хліб, і худобу. Землю обробляти нема кому — всі чоловіки в армії»²²⁵.

А ось приклад бесіди, яку проводили радянські пропагандисти безпосередньо з селянами: «Трудящі селяни окупованих районів Радянської України, німецькі фашисти задумали ліквідувати колгоспний лад і встановити для вас кріпацькі порядки, а вас перетворити у покірне бидло, рабів німецьких князів і баронів. Цим проклятим новим порядком фашисти хочуть уярмити вас, перетворити вас і ваших дітей на батраків, що тягнуть каторжну лямку від зорі до зорі, в маетках розжирілих пихатих кровососів поміщиків і куркулів»²²⁶.

З одного боку, картина, яку змальовували у цій бесіді, була жахливою. Але чи не так само жили українські селяни у часи панування радянської влади? Не всі вірили тому, що їм розповідали, бо думали, що гірше, ніж у радянському кріпацтві, вже не може бути. Треба сказати, що ця чутка-жах, якою залякували селян для того, щоб вони не підтримували німців, дуже скоро виявилася правдоподібною.

Чутки, які розповсюджували серед населення окупованих територій, умовно можна поділити за ознаками інформаційної характеристики, що виражає міру достовірності чуток, тобто ступінь відповідності фактів, що повідомляються, відповідним сторонам дійсної події. На цій підставі чутки підрозділяються на чотири типи: від абсолютно недостовірних (власне ті, що відображають лише настрої аудиторії) до близьких до дійсності. Умовність у цьому випадку визначається тим, що в процесі циркуляції сюжет чуток трансформується, вона стає менш достовірною.

І в радянській, і в німецькій інформаційній діяльності використовувалося таке поняття, як «спецпропаганда». Спецпропагандою створювався ефект навіювання інформації чутками. Це забезпечувало дефіцит інформації чи її надзвичайну суперечність, що стихійно або навмисно склалися, а також психологічну напруженість, наприклад, у зв'язку з великими втратами, оточенням тощо.

З усіх каналів, які є у розпорядженні спецпропаганди, найкращими для діяльного впливу є виступи авторитетних людей, що говорять емоційно на мітингах і в групових бесідах. Саме тому радянське керівництво наказувало виступати з лекціями, бесідами, проводити мітинги перед населенням лідерам партизанських загонів²²⁷.

Істотним недоліком чуток стала недовговічність ефекту. Щось висловлене жило у свідомості

²²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 19. Арк. 8.

²²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 19. Арк. 9–10.

²²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 5. Арк. 70.

²²⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 5. Арк. 84.

²²⁷ ЦДАОВУ. Ф. 4620. Спр. 128. Арк. 170, 174.

доти, допоки його не витісняв емоційніший більш авторитетний заряд інформації.

Щоб чутка була максимально достовірною, обидві сторони — і радянська, і німецька — для більшої переконливості насичали її порівняннями, зіставленнями, аргументами, точками зору, як «за», так і «проти».

Приміром, німецькі органи управління, проводячи пропаганду проти радянського способу життя, наводили як доводи приклади господарювання українських селян у колгоспах, важку працю на соціалістичних ланах, репресії проти ворогів радянської влади, поширювали чутки про поразки Червоної армії та перемоги німецької зброї²²⁸.

Усе це сприяло появі величезної кількості найнеймовірніших чуток по обидві сторони лінії фронту — як з приводу завдань і намірів уряду й радянських військ, так і щодо бойової готовності та хоробрості озброєних загонів противника.

Слід сказати, що розповсюдження і використання чуток серед усіх верств населення розглядалось як нормальне явище, а чутки за ефективністю успішно конкурували зі ЗМІ і часто зводили нанівець навіть організовані зусилля уряду та пропагандистів комуністичної партії.

Ще одним досить розповсюдженим способом поширення чуток було застосування листівок на території, окупованій німецькою армією. Цей засіб був досить ефективним ще й тому, що більша частина населення у Радянському Союзі, зокрема у містах, була грамотною чи малограмотною й прочитати написане не складало великих зусиль. Цікавим прикладом такого роду чуток є листівка, звернена до партизанів ОУН. У серпні 1943 р. від командира партизанського загону тов. Грабчака до Українського Штабу партизанського руху надійшла радіограма про те, що на території Кам'янець-Подільської області виявлена листівка, яка мала провокаційний зміст. Це підтверджується витягом з самої листівки: «Ви вже підняли зброю проти фашистських окупантів, Ви дієте у дусі нашого Великого Леніна, у цьому Ваше щастя. Завершіть же вашу спільну справу, об'єднавшись зі своїми радянськими товаришами... Товариш Сталін і Радянський уряд готовий пробачити вам ваш відхід від Радянської держави. Вони готові вашого ватажка і керівника Степана Бандеру ввести до складу Українського Радянського уряду, за умови, що Бандера і його товариші негайно приєднаються до нашої боротьби проти фашистської Європи»²²⁹.

Інформація, яка надходила з цієї листівки, жодним чином не відповідала політиці, яку про-

водив радянський уряд щодо тих, хто діяв під час війни на боці націоналістичних угруповань.

Досить складним явищем були чутки, створені з використанням фактору експресивності. Експресивність дуже важко спрямувати на якусь конкретну адресу. Майже завжди на експресивність, пропоновану спецпропагандою, накладалася чужа експресія. Зокрема, під час роботи з дискредитації «Нового порядку землекористування» німецького уряду на окупованих територіях радянські пропагандисти розповсюджували інформацію про те, що насправді німецьке керівництво хоче перетворити громадські колгоспні господарства «економічні двори» у замасковані поміщицькі маєтки для панів, де українські селяни будуть вирощувати і збирати урожай, а німцям залишиться лише подати вагони і вивезти хліб у голодну Німеччину²³⁰. Насправді, ці чутки не завжди були ефективними, адже селяни ще не забули, як радянська влада конфісковувала у них хліб і вивозила до центральних районів СРСР. Їм хотілося вірити, що тепер буде все по-іншому. Саме це стало основною причиною розповсюдження різних за ступенем правдоподібності чуток.

Доводилося багато разів спостерігати, як до чуток на шляху до об'єкту нарощувався «хвіст». Найчастіше цей «хвіст» був у вигляді відтермінування дій, закладених у чутку. Яскравим прикладом цього стало розповсюдження радянським командуванням повідомлення, що «найближчий днем» війська будуть переміщені на нові позиції, а в місці, куди інформація доставлена, виявилось, що її вже забезпечили конкретною датою — значно пізнішою, ніж та, про яку йшлося у початковій чутці. Оскільки так бувало неодноразово, керівництво Червоної армії використовувало це явище у своїх цілях. Треба відмітити, що відтермінування виконання чогось обіцяного, зокрема й погроз, нервує об'єкти чуток. Навмисне розпускалися чутки про майбутнє пересування різних військових частин, які іноді підтверджувалися, і чутки виправдовувалися. У результаті набиралося багато «за» і «проти» правдивості чуток. І тому, коли вже точилися бої, супротивник був позбавлений можливості у потрібний йому час перевірити достовірність тієї чи іншої інформації. Оскільки така невизначеність іноді підтримувалася тижнями, то командири груп починали нервувати, мимоволі квапити події, щоб скоріше розібратися в тому, що відбувається. Це призводило до помилок в оцінці обстановки і в поведінці військових.

Ефект від такої інформації перевищував усі можливі наслідки невиконання наказу, і це оберталось значними втратами чи щонайменше де-

²²⁸ ЦДАОВУ Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 73–75.

²²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 39. Арк. 18.

²³⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 5. Арк. 76.

зорганізацією противника. Нерідко цей же механізм чуток використовували й німці.

А ось приклад народження такої чутки. Це донесення начальника головної робочої групи України у Києві відділу обліку і контролю штабу Розенберга у Берліні від 1 липня 1943 р. (чутки, пов'язані з відвідуванням рейхсляйтера): «Наші агент служби безпеки доповів, що у зв'язку з відвідуванням рейхсляйтером Розенбергом 6 червня 1943 р. м. Києва серед міського населення виникли різноманітні чутки.

За декілька днів до прибуття рейхсляйтера у Київ, коли ще нічого не було відомо ані про приїзд, ані про те, хто приїде, серед населення виникли чутки про те, що у неділю 6 червня 1943 р. вийде важливе урядове повідомлення.

Стало відомо, що в цей день театри мають бути закритими; ця обставина у багатьох викликала підозру, чи не носить таке повідомлення траурний характер.

У п'ятницю і суботу чутки набули конкретної форми, говорилося про те, що окупаційна декларація має пряме відношення до форми управління в Україні, — більше того, що буде проголошено заклик про автономну й навіть самостійну Україну, що на чолі українського уряду буде поставлено відомого Дорошенка²³¹.

З подробицями говорилося про те, що для передбачених святкувань з приводу проголошення незалежної України з театрів будуть винесені українські жовто-сині прапори і будуть встановлені на підприємствах

Подібні повідомлення з особливою енергією і великою впевненістю розповсюджувалися особами, які належали до українських націоналістичних кіл.

Наведені чутки не мали ніякого відношення до пана рейхсміністра, тим більше, що про його приїзд не знали нічого певного до самого прибуття»²³².

Розглянемо приклад ще одного різновиду чуток. Під час бойових дій німецьке командування опублікувало роз'яснення з приводу однієї з заяв імперського керівника преси доктора Дітріха. Як відомо, 9 жовтня 1942 р. Дітріх заявив представникам преси, що похід на Схід можна вважати вже закінченим. Ця заява викликала велике обурення солдатів німецької армії. У «Повідомленнях до військ» № 161 з приводу цього сказано: «Коли про це дізналися солдати східної армії, вони були вражені і подекуди це повідомлення було знехтуване. Як, — говорили вони, — похід закінчено? Пулі свистять навколо нас, противник успішно наступає, він усе ще має озброєння, та ще й яке. Ми загрузли в оборонних і насту-

пальних боях, а на батьківщині стверджують, що похід закінчено. Це переходить всяку межу». Обурення солдатів набуло таких форм, що німецьке командування було змушене пояснювати солдатам, чому гітлерівці вдаються до брехні приреченої на провал²³³.

Ми описали загальні методологічні та технічні принципи підготовки і розповсюдження чуток. Але не менш складним був і аналіз інформації, яка поверталася до того, хто її розповсюджував, але дещо в іншому вигляді. Головне, від чого повинен був уберегтися пропагандист, — це не стати об'єктом споживання чуток, підготовлених для нього спеціально противником. Для цього необхідно було ретельно аналізувати шляхи проходження чуток, ті умови, в яких до них додаються нові елементи змісту.

Досягненню поставленої спецпропагандою мети сприяв прийом концентрації інформації. Полягає він в тому, що чутки komponувались за тематичними блоками. Наприклад, у період окупації українських земель виникла необхідність дискредитувати окремих ватажків озброєних груп, зокрема керівників ОУН та УПА. Для цього складався блок чуток, куди входили, крім тих, що порочили, також ті, що прославляли, захищали і співчували.

Оперуючи цілими блоками чуток, пропагандист мав враховувати, що до кожної подальшої інформації мали висуватися вищі вимоги, чим для самої компрометації. У групі, яка отримувала чутки, цей матеріал мав сприйматися як абсолютно «свій», достовірний, хоч і гіркий. Інакше могло відбутися розшифрування — провал зв'язків, загибель людей і зрив завдання з дискредитації. Підсумком мала бути посиленна консолідація групи навколо лідера — і спецпропаганда замість того, щоб ослабити противника, робила його сильнішим.

На закінчення відзначимо, що в руках професіонала-пропагандиста чутки ставали надійною і гострою зброєю, здатною істотно знизити, а то й зовсім звести нанівець бойовий дух противника.

Ще у 1924 р. відомий радянський дослідник Я. Шафир писав: «Чутка перш за все виникає на певному ґрунті. Це означає, що приводом для неї є чийсь серйозний і значний інтерес (незадоволений в дійсності), який знаходить собі у чутках, як у відомому продукті суспільної фантазії, задоволення, переважно в багато разів опосередкованому вигляді» (Шафир Я., 1924. С. 64–67). Справедливість цього зауваження підтверджена подальшим розвитком соціології та соціальної психології стихійної поведінки.

²³¹ ЦДАОВУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–2.

²³² ЦДАОВУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3.

²³³ ЦДАОВУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1.

Таким чином, можна зробити висновок, що виникнення і розповсюдження чуток обумовлюються насамперед загальносистемними закономірностями соціально-інформаційного процесу, який, як будь-яка системна освіта, не терпить порожніх зв'язків, що заповнюються «продуктами суспільної фантазії». Зловмисна робота ворожих аудиторій пропагандистів і агітаторів здатна служити стимулом і змістовним орієнтиром, але у жодному випадку не причиною виникнення чуток: чутка може бути умисне «підсаджена» тільки там і тоді, де і коли для цього виникають необхідні умови — інформаційний вакуум, що виявляється у незадоволеному інтересі і загалом сприятливому ґрунті.

Чутки — серйозна зброя будь-якої пропаганди. Вони являють небезпеку, якщо з ними не боротися або боротися невміло, без знання закономірностей, що обумовлюють виникнення і дію чуток.

У реаліях Другої світової війни обидві сторони — і радянське, й німецьке керівництво — досить ефективно використовували чулки як один з механізмів впливу на свідомість населення окупованих територій і безпосереднього формування інформаційного простору. Для поширення чуток, окрім усних повідомлень, використовувалися найновіші на той час технічні засоби, зокрема радіомовлення.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Волошин Ю.В. Православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.
- Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень — грудень 1941 р.). *Сторінки воєнної історії України*. 2007. Вип. 11. С. 107–116.
- Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. 182 с.
- Лайнбарджер П. Психологическая война. Теория и практика обработки массового сознания. М., 1962. 352 с.
- Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 131–144.
- Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні / Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Ч. I. Ред.: В.А. Смолій (гол.). К. : Наукова думка. С. 644–658.
- Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. К. : Смолоскип, 2002. 288 с.
- Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир : Вид. О.О. Євенок, 2015. 592 с.
- Шафир Я.М. Газета и деревня. М. ; Л., 1924. 148 с.
- Яшан О.О. Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941–1944 рр.). *Гуманітарний вісник*. 2011. Вип. 3. Чис. 17. С. 22–28.
- Greenhill K. M., Massenmigration als Waffe: Vertreibung, Erpressung und Außenpolitik Rottenburg am Neckar: KOPP Verlag, 2015. 432 с.
- World War II and the Cold War: Rhetoric of Heart and Mind; ed. Martin J. Medhurst. (RHUS Vol. 8). East Lansing: Michigan State University. 2018. 556 с. <https://doi.org/10.14321/j.ctv3znw4b>

REFERENCES

- Greenhill, K. M. (2015). Massenmigration als Waffe. Rottenburg am Neckar KOPP Verlag KOPP Verlag [in German].
- Medhurst, M. J. (Ed.). (2018). World War II and the Cold War: Rhetoric of Heart and Mind, (Vol. 8). East Lansing: Michigan State University [in English]. <https://doi.org/10.14321/j.ctv3znw4b>
- Voloshyn, Yu. V. (1997). Pravoslavna tserkva v roky natsytskoi okupatsii (1941–1944 rr.). Poltava [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2007). Povsiakdenne zhyttia kyian v umovakh natsytskoi okupatsii (veresen-hruden 1941 r.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 11, 107–116 [in Ukrainian].
- Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechyna u druhii svitovii viini. Paris-New York–Lviv [in Ukrainian].
- Lainbardzher, P. (1962). Psychological Warfare. Theory and Practice of Processing Mass Consciousness. E. Lamanova (Trans.), M. [in Russian].
- Mykhailiuk, M. (2006). Natsytska propahanda v okupovanomu Kyievi. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 131–144 [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, M. Nimetska propahanda v Ukraini. In V. A. Smolii (Ed.). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia* (Vol. 3, pp. 644–658), Kyiv [in Ukrainian].

- Pihido-Pravoberezhnyi, F. (2002). Velyka Vitchyzniana viina. Spohady ta rozdumy ochevydtsia. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S. V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Shafyr, Ya. (1924). Gazeta i derevnia. M.–L. [in Russian].
- Iashan, O. O. (2011). Osnovni zasoby vedennia natsystskoi propahandy na terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.). Humanitarnyi visnyk, 3(17), 22–28 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 23.08.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)